

L'any 1889, Pepeta Moreu i Fornells, desestimant els requeriments del gran arquitecte Antoni Gaudí, es casà amb Joaquim Caballol i Viadé, fill del mestre d'obres Ignasi Caballol.

L'arquitecte Benvingut Caballol i Moreu va ésser un dels seus fills, mort molt prematurament.

Jaume Soler i Fonrodona, arquitecte, analitza tot seguit les circumstàncies familiars dels Caballol Moreu.

L'ARQUITECTE MATARONÍ BENVINGUT CABALLOL I MOREU

ELS MOREU

Els Moreu eren una família benestant, formada pel pare, Antoni Moreu i Viñas, la mare, Antònia Fornells i Font, tres filles, Pepeta (16 juny 1857), Magdalena (18 octubre 1861), i Agustina (27 març 1864), i un fill Josep M. (nat el 1874, i que va morir el 7 de desembre de 1973). El pare va morir el 20 d'abril de 1883 i durant uns anys, l'avi, Agustí Moreu i Prats (mort el 13 de març de 1887) es va fer càrrec de la família.

L'origen de la fortuna de l'Agustí Moreu i Prats, oficialment pescador d'ofici, era una mica incerta, ja que la feina de pescador era de les més mal pagades de l'època. Havia comprat una casa de cós per a ell i una altra per a la família del fill al carrer de Sant Antoni, i una masia a Cabrera, al veïnat de Santa Helena d'Agell, sota l'ermita i el popular restaurant conegut com «els Frares». Amb el temps va passar a ser propietat de la tercera germana, l'Agustina, casada amb el músic Joaquim Cassadó, que el 1924 la va vendre a la família de Miquel Costas, fabricant de paper de fumar, i es per això que la finca era coneguda com «ca l'Smoking».

LA PEPETA MOREU I FORNELLS

Va néixer a Mataró el 16 de juny de 1857 i va morir a Sitges el 9 de desembre de 1938. El seu primer matrimoni amb Antoni Palau va ésser anul·lat per bigàmia. Ella i la seva germana Agustina són mestres de la Cooperativa, les primeres mestres laiques de l'Estat espanyol.

Desestimant els requeriments de l'arquitecte Gaudí¹, es casà el 4 d'abril de 1889 amb Joaquim Caballol i Viadé, fill del mestre d'obres Ignasi Caballol², amb qui tingué quatre fills Ignasi, Teresa, Benvingut i Joaquina. Enviudà el 8 de setembre de 1899, i es casà novament, el 12 de març de 1900, amb un altre mataroní, en Josep Vidal i Gomis, onze anys més jove que ella. Havia viatjat a l'Extrem Orient, i es dedicava al món de l'espectacle. Primer anaren a viure a Barcelona, al carrer de Lleó XIII, cantonada al passeig de Sant Gervasi, sota del Tibidabo, en una zona festejada per les classes altes de l'època i després, per necessitats de la feina, al carrer de Provença, entre Rambla de Catalunya i Balma. L'educació dels fills era a càrrec de la institutriu miss Mary Bray, que ho havia estat de les germanes López Quijano, nebodes del comte de Güell.

A partir de 1924, passaven els estius a Sitges, al carrer de Sant Sebastià, i després al carrer de Sant Pere, núm. 29. Van ser uns anys de felicitat, d'esplendor i de relacions, amb l'alta burgesia i sobretot amb la gent de cinema, per l'activitat del marit, empresari cinematogràfic i del Liceu, on el seu cunyat Joaquim Cassadó era director d'orquestra. Quan la Paramount, de la qual el seu home era vice-president, va portar a Barcelona en viatge promocional la parella més famosa del cine mut, Douglas Fairbanks i Mary Pickford, els varen tenir invitats a dinar a la casa de Sitges. La seva filla explica que quan va ser l'hora de dinar estant a la galeria, Douglas Fairbanks, fent l'honor de la seva fama de gran senyor, va donar el braç a la seva mare per anar de la galeria al menjador situat

allà mateix. Si de jove havia estat festejada pel gran arquitecte Gaudí, de vella va ser homenatjada pel primer galan de l'època. Va morir a Sitges (9 de desembre de 1938) on la Guerra Civil l'havia atrapat, pocs dies abans de l'entrada de les tropes franquistes. Abans havien mort el marit (15 de juliol de 1938) i la filla gran Teresa (5 de setembre de 1938). Només la va sobreviure la filla petita, la Joaquina, la Quima, que restà soltera, i per tant la Pepeta no va deixar descendència.

En la darrera fotografia que es conserva d'ella se la veu asseguda al passeig de Sitges, amb el seu barretet, amb tot el que això representava en plena Guerra Civil. Curiosament a la fotografia s'hi veu també un «miliciano» amb el mosquetó a la mà.

LES TIES MOREU I FORNELLS, MAGDALENA, AGUSTINA I L'ONCLE JOSEP M.

La segona germana de la Pepeta era la Magdalena o Madelena, casada amb Josep Soler i Cabana. Va ser molt prolífica, així com també la seva família. Es compten uns cinc-cents entre els seus descendents i les seves parelles.

La tercera era l'Agustina, casada amb el músic Joaquim Cassadó i Valls³. Si el marit era de caràcter tranquil i una mica sarcàstic, l'Agustina era l'altra cara de la moneda. De caràcter extrem i amb vestits i cabellera ostentosos. Els músics de l'orquestra del Liceu, de la qual el seu marit era director, li van posar el motiu de «la Valquíria». Això va fer suposar a en Carandell, que quan Joan Maragall explica que, de gran, en Gaudí es va enamorar d'una «alemanya» (així entre cometes, volent dir que no era realment alemanya), és possible de suposar que aquesta «alemanya» era l'Agustina Moreu. Si fos així, en Gaudí s'hauria enamorat de jove de la germana gran i de gran de la germana petita de can Moreu.

El germà petit, Josep M. Moreu i Fornells, va néixer quan la pubilla, la Pepeta, ja tenia disset anys. Per això va viure i veure, amb ulls de noieta, les relacions de Gaudí amb la seva germana gran. Cap el 1958, a l'edat de setanta-cinc anys, a instàncies del seu fill Enric Moreu Rey⁴, va escriure unes memòries, de les quals es van fer una petita sèrie de fotocòpies, a manera de facsímils, que són, junt amb l'article *Una calaverada* de Joan Maragall, la principal font del coneixement de les relacions entre la Pepeta i Gaudí. Explica que essent alumne dels Escolapis, les germanes en tornar de la feina de la Cooperativa,

La Pepeta, aleshores Sra. Vidal i Gomis, mare dels Caballol i Moreu. «A l'hivern de 1936, al passeig de la Ribera, tota empolainada, amb barret i abric d'astracan, malgrat el perill que comportava vestir així en època de persecució de persones benestants». *La guerra de 1936-1939 a Sitges*. Dietari de Joaquina Caballol i Moreu.

solien armar un gran rebombori pel carrer, que arribava a les aules. Aleshores l'escolapi de torn, els feia pregar perquè aquelles ànimes deixessin la seva feina. Moreu i Fornells havia volgut ser arquitecte, i es va fer acompanyar per la seva mare a veure en Gaudí, però aquest el desanimà.

De gran, en Josep M. Moreu i Fornells va muntar, amb el seu cunyat Cassadó, un negoci de venda i lloguer de pianos i harmòniums, amb construcció de la seva pròpia marca «Cassadó-Moreu». Al Museu Nacional d'Art de Catalunya n'hi ha un exemplar preciós i encara avui és possible de comprar-ne algun de segona mà. Primer al carrer del Dormitori de Sant Francesc, núm. 27 i després als Jardins del passeig de Gràcia, núm. 128, prop de la casa Fuster. Hi havia el rètol modernista «Cassadó-Moreu» que ja ha desaparegut.

EL PADRASTRE JOSEP VIDAL I GOMIS

El matrimoni de la Pepeta Moreu amb Josep Vidal i Gomis, mataroní (12 de març de 1900), va donar estabilitat econòmica i afectiva a la família.

Josep Vidal i Gomis

Vidal i Gomis havia viatjat per tot el món, al Japó, a l'Índia, al mar Roig, als Andes, que va travessar amb caravana de mules, i naturalment pels principals països d'Europa i tot Espanya. Alegre i servicial, tenia molta facilitat de paraula en diversos idiomes. Va donar una gran formació als fills de la Pepeta, que l'estimaven i van poder estudiar carrera els dos nois i van tenir una acurada educació de les noies, especialment per l'aprenentatge d'idiomes. Dedicat al món de l'espectacle, aviat es va inclinar cap al creixent fenomen del cinema. El 1921 va ésser nomenat vice-president de la Paramount Films, de fet el primer espanyol, i com a empresari del Coliseum va viure de primera mà la introducció del cinema sonor i l'obligà a posar-se en contacte amb les autoritats del moment. Recordem que durant la dictadura de Primo de Rivera la gran censura el va obligar a tractar amb polítics. Va tenir també molta relació amb artistes, que solia invitar a la seva casa de Sitges. El 1924 va ésser nomenat president de la Mútua de Defensa Cinematogràfica. Va ésser també fundador de Salva Films S.A. de Seguros, i l'any 1927 vice-president de la Paramount.

D'esquerra a dreta, Douglas Fairbanks, Teresa Caballol i Moreu, Mary Picford, Josep Vidal i Gomis, Joaquina Caballol i Moreu.

El 1928 és president de la Societat Espanyola d'Empresaris d'Espectacles Públics. I l'any 1931, com a cap de la delegació espanyola, va assistir al Congrés de Cinema a París. A Barcelona va organitzar els actes festius del Dia del Cinema (1935). Segons les cròniques d'aquell temps «el seu *savoir faire*, i la proverbial facilitat de paraula, el fan indiscutible en tots els actes d'empresa, homenatge o comiat». Va participar en la polèmica sobre estimació de drets pagats en divises.

Va tenir problemes amb la censura (durada dels petons de Maurice Chevalier a la *Canción de París*) i amb la prohibició per la Dictadura de *Too many kisses* i altres pel·lícules.

Els seus empleats l'anomenaven papà Vidal.

També va ser vice-president de l'Associació espanyola de Billar.

Durant la Guerra Civil, va fer un viatge a París, en cotxe privat fins a Toulouse, i d'allà amb avió a París, i va aprofitar per fer-se operar a l'hospital americà de Neuilly-sur-Seine, però va morir en l'operació (16 de juliol de 1938). El «Comité obrero de control», li va dedicar una elogiosa i amistosa necrològica. És enterrat al cementiri del Père Lachaise de París. La revista *Matador*, òrgan privat de la Paramount Films, va dedicar el seu número d'agost de 1938 a la seva memòria.

LA GERMANA JOAQUIMA CABALLOL I MOREU

Nascuda a Mataró el 4 d'abril de 1889, coneixia molts idiomes i col·laborà amb el seu padastre en les activitats de la Paramount. Durant la guerra va escriure *La guerra de 1936-1939 a Sitges*, un dietari en anglès, perquè pensava que seria publicat als Estats Units. Posteriorment ella mateixa el va traduir al català. Ha estat publicat a Sitges i ha esdevingut un llibre antològic en el seu gènere. Acabada la guerra, el règim franquista va obligar a tancar la Paramount perquè estava filmant una pel·lícula basada en la novel·la de Hemingway *Per qui toquen les campanes* i la Joaquina va haver de subsistir traduint revistes de ganxet i altres «labores propias de su sexo». Posteriorment, la Metro es va encarregar de distribuir les pel·lícules de la Paramount i va absorbir el poc que quedava del personal i la Quima va ésser anomenada cap del servei de publicitat de la Metro Goldwing Mayer. Cap al 1942 o 1943 es va encarregar de la secció cinematogràfica de la revista *Siluetas*. Coneixedora del parlar quotidià o *slang* gangsteril, va ésser imprescindible per a preparar el doblatge de moltes pel·lícules. I en alguns casos, per exemple *El Doctor Zhivago*, va arribar fins al final. Va escriure per a *La Vanguardia* i per a *Variety* de Hollywood i es va relacionar amb tota la gent de premsa, sobretot la gent del cinema. Era molt amiga de l'escriptora, historiadora i col·laboradora de la Paramount, Maria Llum Morales considerada com la primera dona catalana (encara que nascuda a La Corunya, però plenament integrada a la cultura del país) que va ésser directora d'un diari tan important com *La Vanguardia* (8 d'agost de 1936). Crítics com Jordi Torras o Àngel Zúñiga, agraeixen l'aportació de la Quima en els seus treballs i sobretot tot el que fa referència al període del pas del cine mut al sonor. Mai no va deixar de traduir biografies d'actors (Marlon Brando), o de novel·listes angleses d'èxit en el seu moment (Rosamunde Pilcher - Mary Roberts Reinhart - Helen Macinnes i altres).

Va donar a la càtedra Gaudí de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona el tapís *Salve*, rèplica a mida reduïda del que Gaudí havia dissenyat per al palau Güell i que havia executat conjuntament amb la seva mare i la seva germana Teresa. Recordem també que la Pepeta, de jove, havia brodat la senyera de la Cooperativa de Mataró, de la qual va fer una queixa: «Muy Sr. mío. No se puede bordar una hoja con tantas curvas».

Va morir a Sitges el 8 de febrer de 1999, a l'edat de noranta-sis anys, viscuts amb plenitud, i va ser enterrada al cementiri d'aquesta localitat, prop de

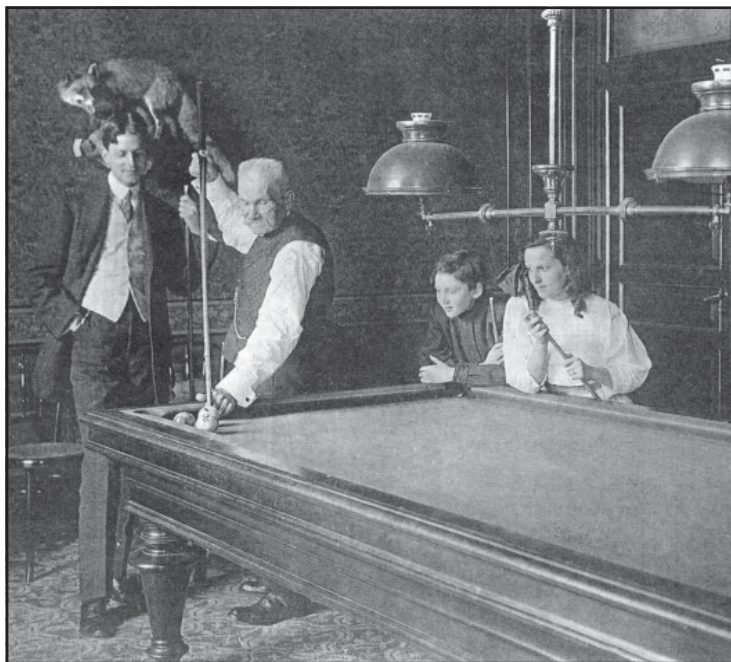
la seva mare Pepeta i la seva germana Teresa. Havia comentat que tot i que la seva mare havia conviscut sempre amb ella, l'amistat de la seva mare amb Gaudí mai ningú no li havia preguntat res.

BENVINGUT CABALLOL I MOREU

Va néixer a Mataró i es va llicenciar d'arquitecte el 27 d'octubre de 1917, amb un expedient acadèmic excel·lent. Abans de tenir el títol, ja havia guanyat premis als concursos que convocava anualment el Centre Excursionista de Catalunya els anys 1913, 1914, 1915 i 1917, amb dissenys de dibuixos per a mosaics hidràulics, i el 1915 amb el projecte d'una escola rural, en competència de noms després tan prestigiosos com J. R. Ràfols, E. P. Cendoya. Bassegoda Musté, amb qui, essent estudiant, va editar la revista *Biga*, de temes d'arquitectura i hi col·laborà amb el pseudònim Nic. Abans d'acabar la carrera ja havia entrat a treballar a l'equip tècnic de l'Exposició Universal, a les ordres d'Eduard Ferrés i Puig, que li confiava feines de gran responsabilitat. De tarannà clarament noucentista, va preferir treballar amb aquest arquitecte i no pas amb Gaudí, tot i l'amistat que tenia la seva mare, la Pepeta, amb el gran arquitecte. En Ferrés li va confiar la direcció

Benvingut Caballol i Moreu

D'esquerra a dreta, Benvingut Caballol i Moreu, un parent de Vidal i Gomis, Ignasi Caballol i Moreu i Joaquina Caballol i Moreu.

«però aquesta feina delicada pertoca de dret a aquell que això sabés fer i li podríem donar el títol solemníssim d'arquitecte de les fonts de la nació» no sabem a quina font en concret es referia.

Un dels projectes de més envergadura que va tenir va ésser el del Casal de Mar, secció de rem i natació, encarregat pel Comitè directiu de la Secció d'Esports i d'Excursionisme del Centre Autonomista de Dependents de Comerç i de la Indústria (C.A.D.C.I.). Incloua planta soterrani, de 20 x 25m., per a garatge, magatzem d'embarcacions, per a 40 canots i 48 barques de rem, i taller; planta pis per a vestidors, amb mil dos-cents armaris, vint-i-una dutxes i lavabos; i al segon pis, gran sala-cafè, sala de juntes, secretaria, etc. I al terrat, solàrium i gimnàs a l'aire lliure.

d'obres del Balneari d'Estoril, on va anar a viure els anys 1920 i 1921.

Per aquella època en Ferrés i Puig, ja estava lluny del seu període gòtico-modernista; és l'època de l'Hotel Palace de Madrid, dels Magatzems Damians, després El Mundo, Hotel Ritz.

Els biògrafs de Ferrés i Puig expliquen així les aportacions d'en Caballol... «Les seves evidents aportacions al món de l'arquitectura, el dibuix i la fotografia son desconegudes fins ara, per culpa possiblement de la curta durada de la seva vida i dels molt variats emplaçaments».

Segur que va ser molt important la seva aportació en aquests anys quan «Aquest personatge va introduir nous materials i sistemes constructius. El formigó armat, els prefabricats, nous mètodes de treball, equips tècnics pluridisciplinars i l'organització del treball en equip, noves tipologies de cases barates i hotels. Sistemes de treball i anàlisi mitjançant els quals acudia a font i fotografiar in situ els espais que calia investigar».

El seu esperit noucentista queda clar en un article que Joaquim Folch i Torres li dedicà, el primer de setembre de 1919. *L'arquitecte i artista de l'aigua*. Després de lamentar que quan es volen millorar les fonts rurals es fan «excessos d'arquitectura i amb capelletes i santets, amb lletra lletja i rajoles modernistes», diu que naturalment cal arranjar-les

Casa Maria Montané, carrer del Port Alegre, núm. 45. Sitges.
(Platja de Sant Sebastià).
Arquitecte Benvingut Caballol i Moreu.

amb grans elogis de la audiència per a l'arquitecte. No sabem què se n'ha fet, del projecte, a causa de la mort de l'arquitecte (3 de novembre de 1922) i perquè amb el cop del general Primo de Rivera, el 13 de setembre de 1923, el CADCI va ser clausurat i part dels seus directius empresonats.

Sabem que havia projectat diversos xalets al Maresme, que havia redactat al Pla d'Ordenació de Santa Helena d'Agell, i que havia concorregut

a l'Exposició de Belles Arts de 1918, amb projectes per a un Museu Històric Nacional i per a un palau Episcopal.

Com a obra feta i conservada, només coneixem la casa de cós de Maria Mercadé, al carrer Port Alegre, núm. 45 de Sitges.

Jaume Soler i Fonrodona

NOTES:

1.- La Pepeta i en Gaudí. Realitats i fantasies.

No hi ha cap indicatiu per atribuir irregularitats conjugals o frivolitats a la Pepeta, tal com apareix a l'òpera *Gaudí* i és de mal gust dir que el novel·lista Ignasi Agustí s'havia inspirat en ella per al personatge de Marioneta Rebull. En una carta a *La Vanguardia*, del 17 de març de 2002, quan la Quima Caballol ja havia mort, M. Ribera del Pueyo explica que la Pepeta no havia pogut assistir al Liceu el dia de la bomba (7 de novembre de 1893) per problemes de vestuari, ja que estava embarassada de la Quima, i que havia cedit les entrades a uns parents seus, que van morir aquell dia. Tot plegat perquè entre els morts hi havia una família de Canet, formada pel matrimoni Moreu Esteve i la seva filla Margarida, molt jove. No hi ha cap raó per creure que fossin parents. Ni per treure conclusions del fet que la Pepeta i en Gaudí fossin veïns al carrer de la Diputació, números 273 i 275. Sabem que van ser amics, però tot porta a creure en unes relacions «normals». No hi ha res que justifiqui algunes reaccions, com les de Lluís Bonet i Garí, quan es varen publicar a *Serra d'Or* pel maig de 1975 una petita part de les memòries de Josep M. Moreu, germà de la Pepeta, que va fer una ràpida rèplica a *Templo*; explica que després de la mort de Gaudí (1926), havia tingut a Agell una conversa amb la viuda Caballol, i que aquesta li va dir que la feina de mestres a la Cooperativa l'havien acceptat per consell del seu confessor. Però des de 1900 la Pepeta havia deixat de ser viuda Caballol per ésser Sra. Vidal. El 1926 tenia 70 anys i havia tingut un canvi radical en el seu status. Havia vist morir els seus dos fills amb la carrera ja acabada. Se li havia detectat Parkinson. La finca d'Agell no era de la germana Agustina des de 1924, i la Pepeta feia anys que no s'hi acostava, possiblement per baralles familiars. És a dir, ni Agell, ni Vda. Caballol. Tot plegat molt poc creïble. El fet que l'Agustina i en Gaudí visquessin en dues cases veïnes, al carrer de la Diputació 273 i 275, també ha fet córrer molta tinta. Només hi faltava la plaga de les «novel·les històriques» per acabar d'embolcar la troca.

2.- L'avi Ignasi Caballol i Sala (17/07/1824-16/07/1882). Va ésser un mestre d'obres molt prolífic que va arribar a construir unes cent trenta cases. Entre les seves obres, hi destaca la controvertida Farinera Larroca i Cia. (1879), des del 1925 la fàbrica de paper Fàbregas de Caralt, situada al Camí del Mig, actualment carrer Biada, que era l'eix agrari de la comarca. Autor del plànol geomètric de Mataró (1852), del qual la Caixa d'Estalvis, va fer un facsímil. Fundador del cos de bombers municipal.

3.- Joaquim Cassadó i Valls, nascut a Mataró el 30 de setembre de 1867 i casat (7 d'octubre de 1891) amb l'Agustina, tingué quatre fills Agustí, Gaspar, Montserrat i Josep. És autor d'una extensa obra religiosa (pregàries, rosaris, ...) com a mestre de capella de la Mercè, i d'obres d'envergadura, com *Simfonia dramàtica*, estrenada el 1901 a Nuremberg i l'any següent a Barcelona, *Concert* per a violí, dedicat al seu fill Agustí, «Tin», per a violoncel, dedicat al seu fill Gaspar, i per a piano a la filla Pilar, i l'òpera *Il Monaco Nero* estrenada al Liceu el gener i febrer de 1902 i 1903, basada en l'obra de teatre *El monjo negre* de Frederic Soler (Pitarra), i segons el costum de l'època, traduïda a l'italià; va musicar cançons com *Cançó d'Octubre*, d'Apel·les Mestres. Va fer molts arranjaments, sarsueles (a l'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya, n'hi ha sis), l'himne al primer ferrocarril, sardanes, jotes,...

Cap al 1909 marxà a París i musicà moltes cançons en francès, com *La petite Boite a Musique, Pour une larme, Adieu aux oiseaux en Printemps*. Quan hagué d'abandonar París per l'esclat de la Primera Guerra Mundial va musicar el poema d'Apel·les Mestres *Cançó dels invadits*, «No passareu i si passeu serà sobre un clap de cendres...». En el catàleg de la prestigiosa editorial Brooklin Public Library, hi consten tres obres impreses el 1898, *Complanta, Fluvíol, el titit i l'escarbat* i *Serenata Espanyola*. Va morir el 25 de maig de 1926. És possible que la fama del seu fill Gaspar, hagi eclipsat la que es mereix pels seus propis mèrits.

4.- Enric Moreu i Rey (Sant Andreu, Barcelona, 1917). Erudit, activista cultural i polític. Director del teatre Universitari el 1934. Voluntari republicà a la Guerra Civil, amb el grau de capità d'artilleria. Exiliat a Tolosa del Languedoc, es doctorà en lletres. Encarregat de Premsa del consolat francès, i sotsveguer d'Andorra. Historiador. Autor de *Sartine, un barceloní a la cort de Mª Antonieta* (1955), *El Naixement del metre* (1956), *Els pro i els contra dels Borja* (1958) i sobretot d'estudis de toponímia. El 1980 va fundar la Societat d'Onomàstica, però no va acollir-se a l'Institut d'Estudis Catalans que considerava massa barceloní, o com a molt del Principat, ja que el seu àmbit era el dels Països Catalans. El 1990 va rebre la creu de Sant Jordi. Va morir el 26 de febrer de 1992.

BIBLIOGRAFIA

- Correspondència entre la Pepeta Moreu i Josep Soler.
- JOSEP M. MOREU I FORNELLS. *Manuscrit*.
- JOSEP M. MOREU I FORNELLS, «Gaudí a Mataró», *Serra d'Or*, núm. 188, (març, 1975).
- JOAN MARAGALL, «Una calaverada», (1898), *Escrits en prosa*, (Barcelona, 1904).
- RAFAEL SOLER I FONRODONA, «Els Moreu de Mataró», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 74, (octubre, 2002).
- RAFAEL SOLER I FONRODONA, «Els músics Cassadó», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 76, (abril, 2003).
- LLUÍS BONET I GARÍ, «Altres records de Gaudí», *Templo*, (Barcelona, octubre, 1975).
- LLUÍS BONET I GARÍ, *Les Masies del Maresme*, (Barcelona, 1983).
- J.M. CARANDELL, «Gaudí, les dones i el camp de Tarragona», *Opinió*, (agost, 1996).
- LUIS RACIONERO, *El amor inalcanzado de Gaudí*.
- ANA M. FERRIN, *Gaudí de Piedra y Fuego*, Jaraquenada Editores.
- ENRIC MOREU-REY, *El naixement del metre*, Raixa.
- ENRIC MOREU-REY, JAUME VIDAL I ALCOVER, *Diàlegs a Barcelona*, núm. 26.
- JOAQUIMA CABALLOLL I MOREU, *La guerra de 1936-38 a Sitges*, Grup d'Estudis Sitgetans, núm. 199.
- PARAMOUNT (1926-1928). Revista dirigida per Maria Luz Morales.
- PARAMOUNT GRÀFICA. Órgano de publicaciones de la Paramount Films S.A., dirección Maria Luz Morales, (Barcelona, 1929-1930).
- ANNA FERNÁNDEZ ALVAREZ, *Distribució cinematogràfica espanyola. Un comerç cultural*. Tesi doctoral. Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona, (30 setembre, 1967).
- BOLETÍN OFICIAL DE MÚTUA DEFENSA CINEMATOGRÁFICA. (1920-1922-1930).
- Boletín Informativo de la Asociación Cinematográfica.
- BOLETÍN DE INFORMACIÓN CINEMATOGRÁFICA. (Barcelona, 1922).
- E. FERRÉS, A. FOLCH, R. FOLCH, *Eduard Ferrés i Puig*, (Vilassar de Mar, 1997).
- JOAQUIM FOLCH I TORRES, = FLAMA, «Pàgina artística», *La veu de Catalunya*, (1 setembre 1919).
- «El Casal de Mar», *La Vanguardia*, (27 agost 1921).
- ANTONIO MONTMANY, FRANCESC FONTBONA, *Catálogo colectivo, Repertorio de Exposiciones colectivas de Catalunya*, compilació.
- J.F. RÀFOLS, *Diccionario de artistas de Catalunya, Valencia y Baleares. Pobles de Catalunya. Garraf. Sitges. Sant Sebastià*. Casa Maria Montané, carrer Port Alegre, 45. Sitges.
- BUTLLETÍ DEL CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA, núm. 216 (gener 1913), núm. 230 (març 1914), núm. 243 (abril, 1915), núm. 266 (març 1917).
- <http://elquaderndelapuntador.wordpress.com/catalunya.vcat/element.php?e=955>